

A HAGYOMÁNYOK FELELEVENÍTÉSE A KISGYERMEKNEVELÉSBEN

Gizella FRANG¹

ABSTRAKT

The evolution of Hungarian traditions reach into the depths of time. They are not only memories and relics of antient times, but they are the mirror of the human life, as work as nurrsing, educating and teaching. When the reserches of folklore focused to the life of children, we could see, that the national specialities and thinking are in the games, in playings and toys, in with their texts. The child and the adult like of the same folk creations, because everybody finds of their philosophies, idioms, sapiencyes, and learn something more.

This musics, dances, writings, material works, spiritual and intellectual creations show us the maintainability of original rising.

What is the place of this in our days? How can we help in the development by traditions? I would try to shaw that way in this article.

KEYWORDS: *Folklore, popular games, helpful pedagogy, Hungarian traditions, motivations*

BEVEZETÉS

Az értékalapú nevelés és előzményei

Az értékalapú nevelés mindazon pedagógiai, pszichológiai ráhatásokat is magába foglalja, amelyek formálják, az életre nevelik a kisgyermeket, részévé válhat az általános műveltséget átadó nevelésnek. Napjaink felgyorsult és digitalizált világában különleges kihívásoknak néznek elébe gyermekek, melyekre a mindennapi életben megfelelő válaszokat kell adni. Olyan válaszokat kell találnunk, amelyek értéket adnak, erkölcsi tartást, fejleszti a közösséget, s nem hagyja magára az egyént. Hiszen a körülöttünk változó világ folyamatosan új válaszokat, viselkedési módokat követel. Ehhez a gyermeknek az iskolarendszerben is kell olyan morális, lexikális és problémamegoldási tudást kapnia, amivel az élet minden területén – a családban, a munkahelyen, a különböző közösségekben – megállja a helyét.

Nagy József erre is utal, amikor a segítő pedagógiáról értekezik[26]. Könyvében ábrával is szemlélteti, hogy az iskolarendszerben – legyen az általános vagy speciális, – a legfőbb pedagógiai szempont a felnőtt életre is kiható motiválás. Mivel a társadalmi integrálódásban, valamint a családi életben, a munkahelyen egyaránt megkövetelhető az értékrendkövetés és az önállóság, erre az oktatási rendszerben kell megkapni a megfelelő alapot. Ennek során a lexikális tudáson kívül ki kell alakulnia a problémamegoldó képességnek, az érzelmi intelligenciának, valamint – hangsúlyosan – a belsővé tett normák megfelelő alkalmazásának. Mindezt kisgyermekkorban kell megalapozni, s az intézményrendszerekben fejleszteni, szélesíteni, erősíteni, hogy a felnőtt élet során is kapaszkodókat adjon, függetlenül a felnőtt fizikai és

¹ Frang Gizella Dr. Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar – adjunktus; e-mail: frang.gizella@uni-sopron.hu

szellemi képességeitől. A szilárd értékrend jól alapozható a népi hagyományrendszerre és a vallási normarendszerre.

Ez a fajta szemlélet nem újkeletű: a magyarság életében is komoly hagyománya volt ennek részben a sztyepei életmódban és szinkretikus hitvilágban, részben a kereszténységre épülő időkben. De még ehhez is meg kellett erősíteni törvényekkel, (vér)szerződésekkel a meglévő értékrendet. Nem véletlenül születtek meg Szent István Intelmei és az Aranybulla, később Werbőczy István Tripartituma, és még sorolhatnánk. A hagyományos társadalmak fellazulása, felborulása után pedig egyre többen sürgették az érték alapú nevelés szükségességét, bár ezt a fajta odafordulást elsősorban a hagyományos életforma megváltozása, új társadalmi osztályok gyors kialakulása (munkásosztály, tökétség) erősítette fel.

Elég, ha magyar viszonylatban csak a reformkorig megyünk vissza, amióta a közgondolkodást befolyásolni kívánó korabeli szerzők [13] olyan társadalomkritikára vállalkoztak, amelyen keresztül megfogalmazták a jövőre vonatkozó útmutatásaikat. Valamennyiüknél megelőzi a materiális dimenziót a szellemi, erkölcsi szint. Ez utóbbin keresztül ragadják meg a lehetőségeket, s próbálnak kiutat találni az aktuális, társadalmi szakadékot teremtő, az egyénekre is kiható válságból. Mindehhez az egyes kapcsolati minőségeket (társas, közösségi, nemzeti és nemzetközi) a kultúrával és / vagy a vallással társítják, és az adott jelenben meglévő társadalmi és gazdasági rendező elveket is átértelmezve, az optimális funkciók között első helyre a közösségi gondolkodást, a műveltséget, a hitet és az együttérzést, együttműködést helyezik. Mindez pedig a nevelés, oktatás révén válhat az emberek részévé, s lehet majd egy testileg-lelkileg kiegyensúlyozott élet segítőjévé, megteremtőjévé.

A gyermeknevelésben sem függetleníthető egymástól az erkölcs, a társadalom és a gazdaság, de a tudás, művelődés sem. Így az erkölcsi tökéből kell kiindulnia az emberi kapcsolatok élénkebb ápolásának, a bizalom kiépítésének, a toleranciának és a szolidaritásnak, s emellé tartozik a tudás mint érték. A szabad emberi döntések hátterében ott kell legyen az erőteljes nevelés, oktatás, hiszen napjainkban újra előtérbe kerülnek az erkölcsi kérdések (Snyder [32] és Hartl [17]). Ebben a tág határban a hagyományokon alapuló nevelés is valami állandót próbál megmutatni és értékévé tenni, ezzel is segíti megtalálni a gyermek majd a felnőtt ember helyét a világban.

A VILÁG ÉRTELMEZÉSE, A HAGYOMÁNYOK ÉS MÓDSZEREK

Az amerikai Franz Boas [7] kulturális antropológiai vizsgálatának középpontjában az az emberi kulturális viselkedéshez köthető feltételezés áll, hogy a világ szimbolikus értelmezése az emberi fajra jellemző képesség. Az embercsoportok kialakított szimbólumaikat pedig beágyazzák az életükbe és továbbadják a következő generációknak. Ezen normák áthagyományozódása, a múlt tanulságaiból történő jövőépítés, összegezve: a mindenkori hagyományok – a mi jövőnk fundamentumává vált múltunkat őrzik.

Elias [12] és Brand [8] hangsúlyozza, hogy a *civilizáció* külsődleges magatartásformát jelent a *kultúra* viszont több ennél: a szellemi és művészi dolgokra vonatkozik, tehát a tudás, a morál, a műveltség és az erre alapozó teljesítmény adja meg az értékét.

A kultúra része az a hagyományrendszer, amely évezredek során alakul, s legmélyebb rétege visszanyúlik bölcsességében az ősidőkhöz. Alakulását történelmi folyamatok, társadalmi változások befolyásolják. A kultúrán belül a hagyomány a műveltség része is, hiszen egyszerre merít a jelenből, de vissza is nyúlik a múlt műveltségi rendszereibe és a jövőbe is tekint. Sahlins [30] alapján a nemzet és/vagy az egyén helyének megtalálása, vagyis a hagyományok összehasonlításából kibontakozó múltbéli viszonyrendszer a különböző szintű és helyszíni nevelés, oktatás hatásköre.

Assmann [3] is rámutat, hogy a kulturális emlékezet a hosszabb ideig együtt élt közösségekben működik, és ezen keresztül a csoport a saját történelmét belülről, megéltként látja és értelmezi, olyan dolgokat is megőrizve, amiről nincs tárgyi vagy írott adat. Ilyen a kulturális emlékezet (hosszabb időtáv, kollektív emlékezetek, népi ősmítoszok).

Magyar hagyományainkat kulturális emlékezetünk őrizte meg a szóbeliségben majd az írásbeliségben, népi kalendáriumunk szokásrendjében, az énekelt, játszott majd lejegyzett zenei elemekben, táncainkban, népi iparművészetünkben (hímzések, szöttek, faragások, építmények) és a paraszti gazdálkodás egyes formáiban.

Riesman [29] jól látta, hogy amikor a múlt század közepére a népek többsége feladta klasszikus közösségi tradícióit, ezzel feladta saját belső céljait és értékeit is, és az ősi rendszer helyett a mások (kortárs csoportok, média) elvárása, ízlésvilága alapján élnek. Ennek nyomán egyfajta elidegenedés, kapcsolati erózió tapasztalható, a lelki problémák halmozódásával.

A hagyományos értékrendekkel szemben a mai világunk szemléletében az élet lényege az anyagi alapú boldogság, melynek racionalitásában a társ vagy a hit és az érzelmek is anyagi formát öltenek. Ahogy Sahlins [30] rámutat: „*az emberek a tárgyakat a maguk, önmagukat pedig a tárgyak segítségével határozzák meg.*”

Ezért még fontosabb az oktatásban, nevelésben is őrizni vagy megújítani hagyományos kultúránkat, hiszen ez adja meg azokat az egyértelmű és lelkileg is átélhető értékeket, amelyek támaszaink és iránytűink lehetnek az egyre bonyolultabbá és áttekinthetlenebbé váló, társadalmilag szétesőben lévő világban.

Az antropológus Geertz [16] alapján ismét hangsúlyozhatjuk az ősi tudásból fennmaradt hagyomány erejét. De hogyan tárhatjuk mindezt fel és vihetjük tovább az oktatásban? Ebben segít a néprajz valamint a nyelvi antropológia tudománya.

Számunkra az oktatásban a hagyományok átörökítése az irodalom, nyelvi antropológia, énekzene, kézművesség, játékpedagógia terén történhet. Az elsődleges dolog, hogy a leendő kisgyermeknevelők és óvodapedagógusok illetve tanítók, tanárok megértsék a népi hagyományok szimbólumrendszerét és önállóan is elemezzék a népi alkotásokat, így azok alkalmazása belsővé válva már nem „hagyományörzés”, hanem a hagyományok megélése lesz.

A népi műveltség nevelő ereje a néprajzi területek felosztása alapján

A néprajztudomány legfontosabb kutatási területei [1]; [27] – és így a magyar néprajz is – a tárgyi néprajz vagy másképp fogalmazva az anyagi műveltség; a társadalmi néprajz vagy másképp szociológiai kultúra; illetőleg a szellemi néprajz vagy folklór.

Bár ezeket a területeket elkülönítjük egymástól a tudományos besorolás igényével, mégsem választhatók el egymástól, hiszen részben a néprajz középpontjában lévő embert is a maga teljességében kell tekinteni, vagyis testi (fizikai), lelki (spirituális), szellemi (szakrális) és közösségi (szociális) egységében, illetve azt a világot is, amit megjelenít, amit megteremtett. Így elmondhatjuk, hogy a szellemi néprajz az anyagi és a közösségi területek értelmezését is át kell, hogy hassa.

A Kárpát-medencei magyar népi műveltség egységesnek mondható, területileg és szellemében egyaránt jól behatárolható.

A tárgyi néprajz által vizsgált eszközök, tárgyak sem csak funkcionális jellegűek. Például a háztartási eszközök: az edények – amíg kereskedelmi terméké nem váltak –, a sztyepei műveltség áldozati szimbólumát hordozták. A sztyepei műveltségben az ősi isteneknek szánt áldozathoz használt üstök anyaga, a tűzhoz használt fa és az áldozati étel összetétele szigorú rendet követett az őshíthez kapcsolódó szimbolikával. Népmeséink is őriznek elemeket ebből, hiába váltotta fel az ősműveltséget a kereszténység. Nem véletlen, hogy a kereszténység magába olvasztott ezekből a jellemzőkből. Gondoljunk csak az étkezés előtti és utáni hálaadó

imádságra, a határszentelésekre illetve az étel- és az állatszentselésekre. Vagy az épületek tagolására, a fafaragások, emlékoszlopok jelentéshordozó szerepére, a lakóhely és élettér megszentelésére...

A hímzések sem díszítő elemek voltak elsősorban, sokkal inkább közlő, elmesélő funkciójúak. Egyrészt a motívumkincs elemei visszautalnak arra a korra, amikor beépültek az ábrázolásba és jelképpé váltak. Az alábbi párna kazettája tulipánt, napraforgót, gránátalmát, és többek között

nefelejcsét örökít meg szabályos rendben. Ezek a növények a mai régészeti, történeti álláspont szerint belső-Ázsiában már a magyarság és elődnépei kultúrájához tartoztak, hiszen a természetben megtalálhatóak voltak [32]; [11]. A hímzésen szimbolikus értelmükben mesélnék készítőjükről, arról, akinek hímezték, a családról, annak egységéről.

1. kép: Rábaközi hímzés- saját forrás

Vagyis a népi díszítőművészet nem egyszerűen dekoráció, hanem áldó, oltalmazó, erkölcsi rendet hordozó képi elbeszélés. Olyan, mint a szájról szájra adott mesék.

E példákon keresztül is láthatjuk, hogy tárgyi megközelítésből az értelmezéseken keresztül egyre inkább a szellemi néprajz területére kerülünk, hiszen az anyagi kultúra szorosan összefügg a társadalmi szerkezettel, hagyományrendszerrel, a szociális műveltséggel, s mindez visszahat a szellemi műveltségre. Hogy a szellemi műveltség ereje, vagyis az erkölcs egy közösségben mit jelentett, jól mutatják meséink, vagy az a tény, hogy a szellemi műveltség (hit, erkölcs) tartotta meg a falusi szociális hálót, segítette a nevelést és magát a gyermek szocializálódását, sőt, a hiedelmeken és a természet körforgásának megismerésén keresztül megtartotta a munka rendjét, rendszerességre nevelt.

Meséink tehát a nép világának komplex leképeződései, morális tanítása is, egyúttal megmutatják a mindennapi élet menetét, célját.

Az élet ritmusát a szigorú és mindenkire érvényes, az egyházi ünnepkörön és ugyanakkor az ősi szokásrenden alapuló kalendáriumi szemlélet mellett a család szerkezete és a benne élők szerepe is meghatározta. A magyar parasztember nagycsaládban élt, melyben mindenkinek

megvolt a helye és szerepe. A legnehezebb fizikai munkákat főként az életerős fiatalok végezték (a férfiak főként a mezőn és a szántóföldön dolgoztak, a nők jobbra a ház körüli munkát illetve a család ruházatát biztosító tevékenységet vállalták), addig a nagyszülők a házban, ház körül illetve a gyermekekkel foglalatostkodtak, az anya mellett jobbra ők adták át az erkölcsi elvárásokat, a nemi szerephez kötődő tevékenységek ismeretét és a szellemi népi tudást. Ehhez családon (és településen) belül összehangolt, rendszerességet hordozó életvitelre volt szükség.

A földművelést és ehhez kapcsolódva valamiféle kereskedést folytató társadalmi szerveződések már szelídítették a lovasnomád-félnomád sztyeppe kultúrák harcművészetéhez és mesteri lovagláshoz kötődő beavatási rítusait, játékaikba azonban különféle próbatételeket illesztettek, amelyek a felnőtté válást jelképezték. A kereszténység általánossá válásával gyakran a világi és az egyházi rítusok összekapcsolódtak. A gyermek ennek természetes jelenlétével részese volt, s akaratlanul is magába szívta nem csupán a hitvilágot, rítusokat, hanem azok jelentését is.

Emellett a családok, rokonok és komák a mindennapi életben, a munkákban is segítettek egymásnak, s a fizikai munka közben beszélgettek, meséltek vagy éppen daloltak. A közösség életét a jeles napok és a közös munka határozta meg. Az a közös munka, amelyen a gyermekek olykor jelen voltak, s amelybe be is segíthettek.

Ebben a rendszerben bölcsődére és óvodára nem volt szükség, hiszen a gyermekeket az életre legfőképpen a családok nevelték. Az 1800-as évektől az iskolai időszak pedig a betakarítástól a tavaszi munkákig tartott, alkalmazkodva a paraszti világ rendjéhez. Egész kiskortól befogták a gyermekeket a házban lévő és a ház körüli munkába, illetve az állatok mellet vagy a földéken. Mindig olyan munkában segítettek, amely életkoruknak, erőnlétüknek megfelelt, s így játszva ismerték meg a falusi gazdálkodást, sajátították el az eszközhasználatot, illetve megtanulták az állatokkal való bánásmódot. Ez, az önálló életre való felkészítés mellett, tárgyi tudást, logikus gondolkodást is adott, s fejlesztette a képességeket. Tehát a nép ugyan ösztönösen, mégis módszeresen, és a gyermek tenniakarását, segítő szándékát és játszókedvét szem előtt tartva, jó értelemben kihasználva, nevelte a felnövekvő nemzedékeket. Ezért a gyermekjátékokat a felnőtt eszközök kicsinyített másaként alkották meg. S a kisgyermek, aki játékból szeret „dolgozni”, a felnőtt utánzásával tanult, miként most is.

De milyen játékok voltak ezek (a következő saját képek a Székely Nemzeti Múzeumnak a gyermek életét bemutató tárgyairól készültek 2019-ben)?

Az önfelelt játék eszközei nem direkt módon neveltek a háztartáshoz, a földéken végzett és az önfenntartáshoz kapcsolódó munkára, hanem a gyermek kikapcsolódását, felhőtlen időtöltését szolgálták. Ugyanakkor fejlesztették a mozgását, kommunikációs készségét, kreativitását. A gyermek ügyesedett és tapasztalatokra tett szert.

Például a papírsárkány használatával – a mozgáson túl – megismerte a széljárást, a levegő felhajtó erejét, a papírsárkány részeit, az alapanyagokat, az elkészítési módot, a színeket és az ehhez kapcsolódó szóincset is elsajátította, fejlődött kez ügyessége.

Ugyanez mondható el a többi játékról, például a hólyaglabdáról, aminek az elkészítése közben az állat részeit is megtanulta a kisgyermek, főként, ha az állat felbontását is végignézhette, később, ha ennél segédkezhetett. Ez önmagában felért egy biológiaórával! Az eszközzel való játék pedig már önmagában örömet okozott, lehetőséget teremtve a kiegyensúlyozott, mozgásgazdag gyermeki élethez. Azon keresztül pedig, hogy a játékok megoszlottak nemi szerepek szerint, a gyermek a családi életben elfoglalt, elfoglalandó helyét is megismerte, így is szocializálódott.

2. kép: papírsárkány

A ma a téli sportokhoz sorolt játékok egykoron közlekedési és szállítóeszközök voltak. Vagyis az önellátó gazdaság felnőtt életének nélkülözhetetlen részei. Játékként egyszerre szolgálták a kisgyermek örömteli játékát és az életre való felkészülést. Megismerésük, használatuk magával hozta a szókincs gyarapodását, a fizikai törvények megtapasztalását, a kreativitás fejlődését és az anyagismeretet is (egyszerre volt mai magyaróra, fizikaóra és technikaóra).

Az önfeledt játékhoz sorolhatók a körjátékok, táncok, versengések, szerepjátékok is, melyeket a legkisebbek közösen játszottak, a nagyobbacsokánál viszont már nemek szerint elkülönültek „kislányos és kislányos” játékokra, melyeknél szintén hangsúlyozni kell, hogy az ügyesség mellett a szocializációt is erősítették, felkészítették gyermekeket a családi életre.

Míg a fiúk fő játéka a gazdálkodáshoz: a kézművességhez, növénytermesztéshez, állattenyésztéshez kapcsolódtak, addig a lányoké a háztartáshoz: a konyha, a gyermeknevelés, a ruházkodás és a háztartásban szükséges dolgok töltötték ki játékos mindennapjaikat.

3. kép: A kislányt a háztartási munkára felkészítő játékok

Ahogy a kép előterében is látható, a kislány saját mérlegén tanulhatta meg a mérést, a liszt, cukor, só, gyümölcs súlyának meghatározását, az arányokat, a főzés előkészítését. A főzéshez kapcsolódó eszközök (fazekak, kanalak, gyúródeszka, nyújtófa stb.) használata és a valódi élelmiszerek elkészítése (tészta, leves stb.) szintén a műveleti sorrendeket, a technikai finomságokat, az alapanyagok ismeretét (növények, állatok) hozta. De mindezek nem csupán a konyhára érvényesek, hanem a természetre is, hiszen megismerte a terményeket, állatokat, gyógynövényeket.

És a díszítő textíliákról, ruhavarrásról sem szabad megfeledkeznünk, ha már a kislány játékos elfoglaltságairól beszélünk. Látjuk a len megmunkálásához szükséges eszközöket: a törőt, a tilolót, az apró szövőszéket. Micsoda technikákat kellett megtanulni meghatározott sorrendben! És csak a varrás öltéstechnikáival és a hímzésmotívumokkal kapcsolatosan milyen gazdag szóincset kellett elsajátítania a kislánynak! Természetesen a megnevezés mellett a szimbólumok jelentését is ismernie kellett.

4. kép: A kislányt a gyermeknevelésre felkészítő játékok

Ugyancsak a lányok nevelésénél a gyermekgondozáshoz szükséges képességeket a babázással sajátították el, utánozva édesanyjukat, nagymamájukat. A kis teknő, etetőszék, bili a gondozáshoz tartoztak. Mindez lehetőséget adott a jövőbeli feladathoz tartozó érzelmi, mozdulati és nyelvi kompetenciák fejlesztésére.

5. kép: a kisleány játéka

A korabeli fiúk játéka is – a játék öröme mellett – az életre neveltek: az önálló gazdálkodásra, a családban való helytállásra. A gyermek a felnőttek útmutatásai alapján, velük együtt faragta, ácsolta játékeszközait: a szekeret, gémeskutat, ekét-boronát, vályút (stb.) a felnőttének kicsinyített, működő mását. Az effajta munka-tanulásnak tétje volt, hiszen biztonságosan kellett használnia a faragó, gyaluló (stb.) eszközöket, mellette meg kellett ismernie a különféle alapanyagok neveit, tulajdonságait. Vagy éppen a kert kis ágyásában az ő keze-munkája eredményeként fejlődhetett, fordulhatott termőre a vetemény. Az állatok gondozása közben megta-

nulta, hogy felelősnek kell lennie az állat életéért, hogy azt tisztán kell tartani, megfelelő időszakokban kell etetnie, s azt is, hogy mivel és hogyan. A gondozás mellett a befogás, a különféle munkákra szoktatás és a levágás, feldolgozás is a megtanulandókhöz tartozott, természetesen a felnőtt felügyeletével, így a gyermek biztonságban érezhette magát. Mindez a mozgást, az erőnlétet, a gondolkodást és a szókinccset egyaránt fejlesztette, s gyarapodott a tárgyi és a természeti világról az ismerete, felfedezhette a felnőttek emberi–társadalmi viszonyrendszerének elemeit, vagyis ő maga is szocializálódott a viselkedési normák elsajátításán, a szerepjátékokon keresztül. Játszva készült a felnőtt férfi életre.

Mindehhez szervesen illeszkedik a szellemi folklór. Ide tartozik a népköltészet, a népszokások dramatikus hagyománya, a népzene, néptánc, a hiedelemvilág és az ahhoz kapcsolódó cselekmények. Mindez szoros összefüggésben van a társadalmi és az anyagi műveltséggel, kölcsönösen egymásra épülnek, kiegészítik egymást, hiszen például a Csíksomlyói Babba Mária [14], vagyis Szűz Mária kegyszobrának misztériuma nem önmagában egy fa szoborhoz kapcsolódott, hanem Szűz Mária alakját és emlékét tisztelték benne a korabeli keresztények, tehát a hit vezérelte őket, amikor megalkották a szobrot, s ezt csak erősítette, többlettartalommal ruházta fel a hozzá kötődő csoda.

A néprajz által leírt, a nyelv antropológiai és történeti vizsgálataival kiegészített összegzések megmutatják, hogy a tárgyi illetve szellemi jelképek mély bölcsességeket és az ősi gondolkodás jellemzőit mutatják. (Mindehhez kultúrtörténeti háttérrel ad Kiszely István [22] és Magyar Adorján [24] az őshagyományok bemutatásával, ill Csajághy [9,10,11] és Sudár [33].)

5. kép: „Kiscsipás” és bandája, 2022. – saját forrás

A népzeneészek java ma is inkább hallás útján, személyes gyűjtések közben tanulja és lesi el a sajátos zenei formákat (ld: Fajkuszt Banda, Sebestyén Márta, Kiscsipás és bandája stb...), annak ellenére, hogy a lejegyzett zenei anyagot is tanulmányozzák. A népzene egyes részletei ma is alakulnak a játszó banda ízlése, a hallgatóság igénye szerint, illetőleg a primás tudása és fantáziája alapján. Ráadásul a népzenei formák elsajátítása kiváló memóriafejlesztő, illetőleg az érzelmi intelligenciát is alakítja. A gyermek ezeken az alkalmakon illetőleg saját énekes-táncos játékaiban ismerte meg a zenei nyelvet, s ugyanúgy érzelmfejlesztően hatott rá, mint a mozgásban, a hangadás technikájában (beszéd vagy éneklés), illetőleg az egyes formák szimbolikájának elsajátításában. A megtanult formák variálása pedig a kreativitásra hat. Hangulati

hatását, amelyben a muzsikus vagy az énekes a saját búját-baját vagy éppen örömét fejezi ki, a zeneterápiában ma is alkalmazzák.

A magyar hagyományok az ősi, zene-beszéd kezdeteit felvillantó recitálást a gyermekjátékdalban, a siratóban és a jeles napok énekeiben is megőrizték, így az anyanyelvi nevelésben, fejlesztésben is remekül használhatók.

Kodály [21] gyönyörűen felvázolta a magyar népzenei rétegeket, rokonsági jellemzőiket, de a markánsabb ázsiai örökségünkre Csajághy György [9] több zenetörténeti, hangszervizsgálatokhoz kötött kutatása hívja fel a figyelmet. Ahogy írja: „*van egy kicsiny zenei csoda, mely több említést érdemelne. Ez pedig a magyar népdal. (...) Óseink üzenete ez, ősi dallamokkal: újra és újra megpendítvén a léleknek egy rejtett húrját.*”

Csajághy [10] a régi stílusú népdalok, zenei anyagok és a magyar nyelv prozódiai, ritmikai sajátosságait vizsgálva kimutatta a szoros összefüggést a zenei és a nyelvi formák között, megerősítendő nyelvünk ázsiai gyökereit.

A fenti összegzésekből kiderül, hogy a népi játékok, a népzene és a néptánc is olyan önkifejező erejű, érzelmfelszabadító, hogy a lelki egyensúly eléréséhez ilyen közegben nem volt szükség terapeutára.

Barsi Ernő [3], amikor a Rábaköz hagyományait az óvodai munkához is hozzákötötte, a gyermekdalok háttérét azért világítja meg, hogy a jelentésük, a hagyományban betöltött szerepük ne halványuljon el, s így könnyebben legyen örökíthető, tanítható, értelmezhető.

A néptánc ma a mindennapi élet mulatságaiban a Kárpát-medencében főként Erdélyben, Csángóföldön és a Kárpátalján él legintenzívebben (különleges élmény ilyeneken részt venni és gyűjteni), a mai államhatárok közé szorított Magyarországon inkább táncházakban és hagyományörző csoportoknál jelenik meg.

A népdal, népzene fejlesztő hatása mára különböző terápiákban is megjelenik. Jótékony hatásukat felismerték már az ősidőktől. Ahogy Mentésné Tauber Anna [25] összegzi:

„*Az ember minden kultúrában nagyra értékelte és értékeli az aktív és passzív zenét. (...) Európai kultúránk alapjában, a Bibliában is találkozunk a zeneterápia gyakorlatával.*” Mindez a zene működési- és hatámechanizmusának köszönhető, hiszen a hang jellemzői is komplexek és interakciókból fakadnak, s ezért alkalmas többek között gyógyításra is (az ősidőkben így vált részévé többek között a magyar táltos hitvilágnak).

Az örömszerző felszabadultság jelenik meg a népköltészeti alkotások befogadásakor is, hiszen azok szintén kiváló nevelő, fejlesztő és terápiás hatásúak. A szólások, falucsúfolók ugyancsak a felszabadultság, játékoság körébe tartoznak. Ilyen a rábaközi, kónyiakat csúfoló rigmus: a „*Né' má komám, kónyi bika kanyarít...*”, vagy a szomszédságban lévők: „*Cirák, Gyóró, Dénesfa, belefér egy kalapba*”... Vagy az I. világháború alatt keletkezett iváni „*Min-den mindegy, mint a Weinernek!*” mondás (saját gyűjtések).

Ezek a csúfolók egyrészt a vetélkedést, a csínytevést mutatják, vagy éppen valamilyen érzelmi töltést fejeznek ki, s mint ilyenek, a lelki felszabadulás eszközei.

Karakterek a népmese és a nevelés összefüggésében

A hagyományokban rejlő célzott hatás egy részét a tudás, műveltség segítségével tudjuk érvényesíteni. Ehhez a tudáshoz kapcsolódik a magyar hagyományok jelképrendszere, amely egyrészt vizuálisan hat, másrészt tartalmi jelentést hordoz, a népben élő teremtő nyelvi képzetel. Hagyományainkban és a bennük őrzött jelképrendszerekben megfigyelhetjük, hogy az emlékezés valami konkrétéhoz kapcsolódik, amelyet kutatómunkával tudunk sokszor kifejtetni, s csak addig őrződnek meg, ameddig a csoport számára érzelmileg és elbeszélésmódban fontos. A fogalmak és a tapasztalatok „összjátékát” nevezi Assmann [2] „az emlékezés alakzatai”-nak.

Ilyen nyelvi alakzatok a népmesei fordulatok, melyek tanácsokat, illemszabályokat jelenítenek meg. Ide sorolható a mesekezdés, mely értelmében a mese története a Kezdetől a mindenkori Végig, az idők végezetéig érvényes erkölcsi rendet jeleníti meg. A „Szerencséd, hogy öreganyádnak/öregapádnak szólítottál” köszöntés (az öreg jelző a tudást, tapasztalatgazdagságot, bölcsességet illetve az őst, az eredőt jelenti) a legnagyobb és el is várt tiszteletet adja. A „Jótett helyébe jót várj!” fordulattal a mese megmutatja a saját döntések felelősségét, azt a képességet, melyet nagyvonalúságnak is nevezhetnénk, miszerint előbb önzetlenül segíteni kell (adni), s ezért cserében mások is segítenek.

A nyelvi alakzatok nemcsak az elvárt viselkedési formákat erősítik, fejlesztik az érzelmi, értelmi intelligenciát, kreativitást, segítik a jelképes gondolkodást, az összefüggések megértését is, illetőleg hozzájárulnak a kiegyensúlyozott élethez. A mögöttük húzódó erkölcsi rend pedig kapaszkodót ad a helyzetek megoldásában.

A lélek fejlődésének egyik legszebb tükré a népmese, amely feltárja az emberi kapcsolatokat, önismeretre tanít. Hiszen a mese valamilyen, régvolt történés példázattá tétele, a nép erkölcsi, társadalmi és szakrális rendjének jelképekbe sűrített megjelenítője.

Ennek kialakulását, mint narratív jelenséget különböző korok értelmezői más-más jelentésárnyalattal magyarázták. Pléh [29] szerint a csoport által megalkotott szövegek és jelképtípusok megteremtik az összetartozást, kijelölik a mindenkori és jellemző normákat.

A Lükő [23] bár tájegységenként talál különbséget, mégis a közös vonásokat keresve állítja, hogy általánosan leírhatók a magyarság – az európaiaktól különböző – gondolkodásbeli jellegzetességei, melyek ismeretében tud csak a magyar ember kiteljesedni.

Jankovics Marcell [20] tovább árnyalja a fentieket, s a magyar kultúra agyi fejlesztő hatását is hangsúlyozza.

A mese tehát nem átlagos szöveg, hanem évezredek generációinak áthagyományozott alkotása, a hagyományok sűrítvénye és ősi tudást hordozó jelképekkel felvértezett történet, mely szórakoztatva kívánta hallgatóját tanítani. E jelképek és nyelvi megjelenése is összefügg a hitvilággal, a kultúrával és a hajdanvolt valósággal. Csak ezek megértésével lehet a mesét követni. Ehhez ismerni kell a korokon átívelő szimbolikát, a múltból fakadó nyelvi-szókészleti elemeket, gondolkodásmódot, világszemléletet, történelmet is. Ezek értelmezése során több réteg felfejtésére is lehetőség van, annak ellenére, hogy a mese ismeretlen szerzőjű, a mesélés jelenében valószerűtlennek tartott motívumokkal átszőtt történet [34].

Molnár V. József [26] szerint „*A mese a lélek rendezője. Aki mesét hallgat, jól előadott mesét, az megtanulja értékelni önmagát és a körülötte lévő világot. Megtanul alázatosnak lenni és furfangosnak, akárcsak a mesehősök. A mese befogadóvá teszi a gyermeket, általa könnyebben érvényesül majd az életben. (...) A mesét hallgató és a mesélő között egy olyan erős emberi kötődés jön létre, amely révén sok probléma megoldhatóvá válik. A számítógépek uralta jelen kor mindennapjaiban a gyermekek elidegenednek egymástól, a szeretteiktől, sőt önmaguktól is. A mese ezzel szemben közelebb hozza egymáshoz az embereket.*”

A népmesék tehát erkölcsi alapelvek őrzői, melyeket a népi bölcsesség hagyományoz tovább. De milyen mesei motívumok kapcsolhatók az erkölcsi tartalmakhoz, s melyek azok, amelyek feltehetően az ősiségbe nyúlnak vissza, s amelyek eleinte ösztönösen válnak a gyermeki lélek és gondolkodás részévé, később már a tudatos élet sarokpontjai lesznek?

Általában a hős a gyenge (legkisebb, legfiatalabb gyermek vagy ifjú, esetleg valamiben hátrányt szenvedő, kiszolgáltatott felnőtt), győzelmében szüksége van segítőkre. A segítő szereplő illetve a csoda csak akkor működik, ha a hős tisztességes, tudja az illetet, részvételt teli. Ezen felül segíthet még a csavaros ész is. Így a mese a saját döntések felelősségére is figyelmezteti a hallgatót. A mesében az ősi bölcsességet mutatja a környezet erejének tisztelete, a természeti, társadalmi és morális jelek, jelképek megértése. A hős jellemformáló jegyei együt-

tal az általános emberi viselkedés, együttélés szabályai is: a türelem, a becsületes munka, az eltökéltség és a kitartás.

Az összefüggések jobb megértéséhez érdemes alapul venni a korábban elsősorban folklorisztikai kutatásokban használt antropológiai módszereket is [17]. Sztyeppei véreink megélték a jelképek erejét, hiszen a természet jelenségei mögött a szellemvilágot tisztelték, összekapcsolva a profánt a szakralitással. Vagyis nem lehetett szétválasztani a földi világot az égitől, hiszen azokat egymás tükörképének tekintették. Ez a természettel összhangban élő ember számára az élet minden terén később is hasonlóan működött.

Az értelmezések között a felnőtté válásnak és a család felépülésének a folyamatára is jó példákat találunk. Egyik ilyen példa lehet a Jankalovics című mese, ami a leánykéréstől a családi harmónia eléréséig vezet végig hallgatóját. Ehhez érdemes összevetnünk a Gaál-féle gyűjtést és Benedek Elek feldolgozását [5], s bevonni a kutatásba a bettelheimi [6] elemzési szempontokat, amelyek a gyermek felnövekedéséről szólnak. Így számos népmesénkben a teljes és örök érvényű családkép feltárható, mint az emberi gondolkodás alapja és a gyermeki szereptanulás példája. A próbák során a hős erősödik, tudást szerez, teljes értékű felnőtté válik.

Témánk szerint fontos kiemelni a család funkciói közül a szocializációs és az érzelmi funkciót.

A kisgyermek szocializációjában a család rendkívül fontos szerepet tölt be az érték közvetítéssel, a kulturális tőke átörökítésével. Hagyományosan a család közvetíti a társadalmi normákat, a családban tanulják meg a gyerekek azokat a szerepeket, amik alkalmassá teszik őket arra, hogy beilleszkedjenek a társadalomba. Mivel napjainkra a család szocializációs szerepe egyre szűkül, különböző társadalmi intézmények lépnek be, például iskola, óvoda, bölcsőde, ahol meg kell teremteni ezt a fajta hagyományozódást is.

Az érzelmi szükségletek kielégítésének legmegfelelőbb terepét tehát a családi együttélés, a családi környezet biztosítja. A család e funkciójának napjainkban egyre nagyobb jelentősége van, hiszen a családok felbomlása, új típusú családok kialakulása lett a jellemző.

A Jankalovics című mesében mindenféle családi megpróbáltatás fellelhető, akár a család gyermek tagjaira, akár a felnőttekre gondolunk. E megpróbáltatásban mindenkinek van gyenge pontja, hibája. A meseszövegekben és a próbatételekben különböző mértékben állnak helyt a szereplők, s végül ahhoz, hogy minden rendeződjön, a család újra teljes legyen, a felsőbb hatalomra is szükség van. Vagyis a hitre és az isteni erő sajátos megnyilvánulásaira.

A mese elemzése egy külön tanulmány témája, de az eddigi megállapítások is jól mutatják, hogy a nevelésben a hit és az erkölcs, mint az emberi együttélést szabályozó alapok, már a kisgyermekkorban lefektetendők.

A mondókák, rövid versek a nyelvi és ritmikai fejlesztést szolgálják még akkor is, ha nemcsak a gyermek, hanem a felnőtt számára is értelmezhetetlenek, halandzsaszövegek, illetőleg olyan töredékek, amelyek (ha antropológiai alapon visszafejtjük) valaha szakralis szövegek voltak, de jelentésüket a mai ember számára az idők során elvesztették (ld a természeti varázslásokra példának a „Süss fel nap” vagy az „Ess eső ess” dalocskákat) [16]. A felnőtt számára érdekes lehet e szövegek megértése, maga a rácsodálkozás, hogy a népi hitvilág valaha miket alkotott, de természetesen a gyermek számára ez a réteg bölcsődés és óvodás korban még teljesen érdektelen.

Mindazonáltal a népi értékek szinte valamennyi része nagyon jól beilleszthető a gyermeknevelésbe. Hiszen, mint fentebb láttuk, a népzene mint a néplélek zenei megnyilvánulását, s az azzal összeforró mozgást, a táncot, valamint a népi babonák egyikét-másikát, a nyelvtörténeti jegyek és a viseletek szimbolikáját, illetve említés-szerűen néhány újkori szólást felsorakoztatva megalapozzuk a népmesékhez kapcsolódó összegzést, megerősítve akár a népzene, akár a népköltészet, mese nevelő, fejlesztő, sőt, terápiás hatását, mellyel korunk gondolkodásának

összefüggésrendszerét szocializációs és etikai vonatkozásban is értelmezni lehet – természetesen a felnőtt, illetve alapozás szintjén a majdani felnőtt szemszögéből.

HOGYAN HASZNOSÍTHATÓ MINDEZ A PEDAGÓGIÁBAN?

Hogy az alcímben feltett kérdést megválaszolhassuk, néhány gondolatot szentelnünk kell a segítő pedagógiának.

Bartha – Győrik – Hegedűs [4] szerint a „*segítő pedagógia olyan pedagógiai gondolkodás- és szemléletmód, mely nem a diák teljesítményét vagy felszíni viselkedését helyezi előtérbe, hanem személyét, emberi lényét, (...) A segítség (...) egy olyan légkörű élettér megteremtése, amely (...) támogatja az érintett fiatal személyiségének kibontakozását.*”

Ez a részlet is megmutatja, hogy minden gyermeknek szüksége van a fejlesztésre, támogatásra. A fejlesztés egyik eszköze pedig a néphagyomány tudáshalmaza, bölcsessége.

A tanároknak, gondozóknak, kisgyermeknevelőknek, óvónőknek fel kell ismerniük a gyermekek egyéni szükségleteit, és egyéni fejlesztésüket a néphagyomány mentén is folyamattá kell szervezniük, végül segíteniük kell őket, hogy kialakíthassák az önálló és felelősségteljes tevékenységet (életvezetést).

Ehhez legfőképpen a pedagógushallgatók ismeretanyagát, felismerő képességét, elemző-készségét, értékrendjét kell fejleszteni. Ennek egyik módja, hogy készség szintjén ismerjék meg a népi szimbólumrendszert a kultúra változásának tükrében, alkalmazzák a mesék értékelésének és elemzésének szempontjait, értsék meg a mese és a mesemondás jelentőségét a nevelésben és az oktatásban, illetőleg ismerjék meg a jelképek kibontásának technikáját és a jelentés megfogalmazásának módját. A felsőoktatásban illetve a szakmai továbbképzéseken ezt célozzák az antropológiai nyelvészeti és néprajzi, népzenei valamint néptáncot tanító kurzusok (kötelező vagy választható tárgyként), illetőleg az egyéni kutatómunkák. Különösen értékesek a hallgatók saját tájegységük hagyományait feltérképező munkái, amelyeket később majd a bölcsődei és óvodai nevelésben hasznosíthatnak. Örömteli lenne, ha a kisgyermeknevelő, óvodapedagógus illetőleg tanító a tanulmányait követően ugyanarra a néprajzi - nyelvjárási területre kerülhetne vissza, ahol született és ahol felnőtt. Így annak a tájegységnek a szokásait, hagyományait tudná autentikusan továbbadni a legkisebbeknek, amelyeket maga is a legjobban ismer, valamint azt a nyelvjárást, amely a területre jellemző és ami a saját „anya-nyelvjárása” is.

Hagyományteremtő céllal akár a hagyományos paraszti világ eszközhasználatát vagy a növénytermesztés, állatgondozás alapjait is megismertethetik – életkortól függően – a gyermekekkel. Vissza lehetne hozni az óvodai és iskolai kiskerteket, a paraszti udvarok meglátogatását, a hagyományos, közösen vagy a gyermek által elkészíthető játékokat.

Ma – éppen a problémamegoldás fejlesztése miatt – fontosabb, mint annak idején: újratanulni a természetes játékot, azon keresztül a hagyományos, ma fenntarthatónak nevezett életformát, aminek legsokszínűbb alapja a népi hagyományrendszer.

A felnőttek (szülők, pedagógusok, pedagógusjelöltek) számára a népi hagyományok megismerése, értelmezése során, jártasság szintjén elsajátítható a fentiek gyakorlati alkalmazhatósága, felismerhető mindennek a kisgyermeknevelésben betöltött helye és szerepe, sőt, napjainkban, az energiaválság, a háborúk valamint a globális felmelegedés időszakában a felnőttek számára is segítség lehet a régi-új életforma megtalálása.

Végezetül: mivel a gyermeknevelés legfőbb jellemzője a **tevékenységekben megvalósuló tanulás komplexitása**, mely a teljes személyiséget formálja mind az érzelmi, mind az értelmi területen, a szocializáció és a készségek tekintetében egyaránt, így a népi hagyományrendszer sokrétűsége módszertanilag ebbe teljes mértékben beilleszthető.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ANDRÁSFALVY Bertalan *Magyarország földjének és népének múltja, jelene és jövője*. Keszthely: Balaton Akadémia, 2014. 47 p. ISBN 6155174652, 9786155174650
- [2] ASSMANN, Jan A *kulturális emlékezet*. Ford.: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz
- [3] BARSZ Ernő *Népi hagyományaink az óvodában*. Magyar Kultúra Kiadó, 2009. 68 p. ISBN 978 963 88075 6 4
- [4] BARTHA Éva, GYÖRIK Edit, HEGEDŰS Judit *A segítő pedagógia módszertana*. Belvárosi Tanoda Alapítvány, 2010. o.n. <https://docplayer.hu/8283406-A-segito-pedagogia-modszertana.html> [letöltés:2021.10.22]
- [5] BENEDEK Elek *Magyar mese- és mondavilág*. Budapest: Athenaeum, 1894. 256 p.
- [6] BETTELHEIM, Bruno *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Corvina. 2018. 348 p. ISBN 9789631364859
- [7] BOAS, Franz *Népek, nyelvek, kultúrák – Válogatott írások* Budapest: Gondolat. 1975. 282 p.
- [8] BRAND, Stewart *Amíg világ a világ - a Hosszú Most órája*. Budapest: Vince Kiadó, 2001. 190 p. ISBN 9639323160
- [9] CSAJÁGHY György *A magyar népzene bölcsője: Kelet*. Pécs: Alexandra, 1998. 263 p. ISBN 9633674190
- [10] CSAJÁGHY György *Néhány nyelvi és ritmikai összefüggés a magyar népzeneben*. In: Valóság, 55. évf. 2012/11. 18-32 pp. ISSN 0324-7228
- [11] CSAJÁGHY György *Magyar őstörténet: hagyományok, tudományok, délibábok - Őstörténetünk "ezerfejjű" sárkánya, avagy mindenki magyar?* Heraldika. 2022. 384 p. ISBN 9786155592348
- [12] ELIAS, Norbert *A Civilizáció Folyamata*. Budapest: Gondolat. 2004. 610 p. ISBN 963950002X
- [13] FRANG Gizella *A magyar gazdaság szemlélet változása a reformkortól a II. világháborúig*. (phd disszertáció) Sopron. 2019. 213 p. <http://doktori.uni-sopron.hu/710/>
- [14] FRANG Gizella: *Meseolvasás – Mese és hagyomány*. In: Dr. Závoti Józsefné szerk: *Magyar hagyományörzés a mese és a művészet eszközeivel. "Valaki bennem tovább él" – tanulmánykötet*. MTA VEAB Soproni Tudós Társaság, 2017. 68 p. ISBN 9789639883161
- [15] FRANG Gizella *A magyar hagyományrendszer segítő érték központúsága*. Závoti Józsefné (szerk.): *A segítő pedagógia aspektusai*. Tanulmánykötet. Sopron: Soproni Egyetem Kiadó, 2022. 80 p. 9-26 pp. ISBN (print) 978-963-334-437-8, ISBN (pdf) 978-963-334-438-5, DOI <https://doi.org/10.35511/978-963-334-438-5>
- [16] FRANG Gizella *A játék szerepe az anyanyelvi-irodalmi nevelésben*. In: Pásztor Enikő – Frang Gizella – Zsubrits Attila – Simon István Ágoston: *A játék kisgyermekkorban*. Szemelvények a játék különböző területeiről. Szerk.: Simon István Ágoston. Sopron: Soproni Egyetem Kiadó, 2022. ISBN 978-963-334-422-4 (pdf)
- [17] GEERTZ, Clifford *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris 2001. 456 p. ISBN 9633793289
- [18] HARTL, Johannes *A Titok vonzásában. Lépünk ki vallási komfortzónánkból*. Budapest: Vigília Kiadó 2019. 182 p. ISBN 9789639920675
- [19] JANKOVICS Marcell - HOPPÁL Mihály - NAGY András - SZEMADÁM György *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó. 1990. 260 p. ISBN 963208005X
- [20] JANKOVICS Marcell *A vizuális nevelésről*. Budapest: Akadémia. 2015. 291 p. ISBN 9789630596619
- [21] KODÁLY Zoltán *A magyar népzene*. Budapest: Zenemű 1976. 335 p.
- [22] KISZELY István *A magyarok eredete és ősi kultúrája I – II*. Budapest: Püski 2000. 1499 p. ISBN 963-9188-84-0
- [23] LÜKŐ Gábor *A magyar lélek formái*. Budapest: Exodus. 1942. 340 p.
- [24] MAGYAR Adorján *Ősműveltség*. Budapest: Magyar Adorján Baráti Kör. Faximile 1995. 1080 p. ISBN 963-0455-09-9
- [25] MENTESNÉ TAUBER Anna *A zeneterápia szakma bemutatása*. In: *Képzés és Gyakorlat*, 9. évfolyam 2011/3-4. szám 2011 Nyomdai ISSN: HU-ISSN 1589-519-x, Online ISSN: HU-ISSN 2064-4027, DOI 10.17165

- [26] MOLNÁR V. József *A mesének nem tanulsága, hanem bölcselete van*. Interjú. Vajdasági Magyar Szövetség (é.n.) <http://www.vmsz.org.rs/hirek/interjuk/mesenek-nem-tanulsaga-hanem-bolcselete-van> [letöltés:2019.06.10.]
- [27] NAGY József *A megújuló pedagógia. Az emberiség fejlődése új szakaszba érkezik*. 2020 <http://www.staff.u-szeged.hu/~nagyjzozs/megujulo-pedagogia.html> [letöltés:2021.10.15.]
- [28] ORTUTAY Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1977.
- [29] PLÉH Csaba *A tanulás és a gondolkodás keretei – A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig*. Budapest: Typotex 2015. 496 p. ISBN 9789632798646
- [30] RIESMAN, David *A magányos tömeg*. Budapest: Polgár Kiadó 1996 398 p. ISBN 963-9002-09-4
- [31] SAHLINS, Marshall La *Pensée Bourgeoise; A nyugati társadalom mint kultúra*. In: Replika 72. 2010 (3.) 17-48 pp. 2010
- [32] SNYDER, Timothy *A zsarnokságról. Hús, lecke a huszadik századból*. Budapest: XXI. század Kiadó 2017. 175 p. ISBN 9786155638763
- [33] SUDÁR Balázs (szerk.) *A honfoglalók műveltsége* Budapest: MTA BTK, Helikon.2018. 212 p. ISBN 9789634790594
- [34] TÖRTELI TELEK Márta *A mese, mint ősrégi epikai narráció*. In: TANULMÁNYOK, 2016/2. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék. 2016. www.Fepub.ff.uns.ac.rs/index.php/tan/article/download/1999/2016 [letöltés:2019.06.10.]
- [35] VENCSEK László *Az egyház nevelő-tanítói feladata, mint érték közvetítő eszköz* [online] In: Erdélyi Magyar Adatbank - A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából 2001. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf12654.pdf [letöltés: 2021. március 4.]